

* * *

Aşiq sənətinin mənşəyi indiyədək qaranlıq olaraq qalmaqdadır. Bəziləri onu qədim ozan sənəti ilə eyniləşdirir, bəziləri isə 16-17-ci əsrlərdə yaşamış Qurban və Xəstə Qasım kimi qoşma və gəraylı yazmış şairləri ilkin aşıqlar hesab edirlər. Ancaq belə fərziyyələr tarixi faktlara və məlumatlara yox, yanlış təsəvvürlərə əsaslanırlar. Birincisi, əgər bu şəxslər aşiq olsaydılar, onlara aşiq Qurban və aşiq Qasım deyilərdi, onların adları şair təxəllüsü ilə deyilməzdi. Görkəmli folklorşünas İ. Abbasov da hələ 1983-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan aşıqları və el şairləri" adlı kitabın 1-ci cildinə yazdığı müqəddimədə (s. 9) qeyd etmişdir ki, həmin sənətkarlar aşiq yox, el şairləri olmuşlar və onlar heç zaman özlərini "aşiq" adlandırmamışlar. İkincisi isə, əgər hər qoşma, gəraylı yazan aşiq olsaydı, onda birinci aşiq elə Şah İsmayılın özü

Kamil ALLAHYAROV,
professor

STATUSLAR TƏFƏKKÜR GÜZGÜSÜNDƏ

olmalı idi. O da qoşma, gəraylı yazıb və onun barəsində də aşıqlar dastan düzəldiblər. Şah İsmayıl özünün başlıq etdiyi Səfəviyyə sufi təriqətinin ideyalarını sadə xalq arasında yaymaq üçün bu təriqətin şairlərinə heca vəznli sadə şeir formaları düzəltməyi tapşırırmışdı və özü də bu sahədə çalışırdı.

18-ci əsrdə Səfəvilər dövləti süquta uğrayandan sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah Səfəviyyə sufilərinə dövlət tərəfindən verilən maaşı dayandırdı və bildirdi ki, əgər onlar dövlətdən maaş almaq istəyirlərsə, gəlib orduda xidmət etsinlər, "nəyə görə müftə yeməlidirlər"? Orduya gələn sufi musiqiçiləri asudə vaxtlarında burada da çalib-oxumaqla məşğul olurdular. Həmçinin onlar pul toplamaq məqsədilə boş vaxtlarında çayxana və karvansaraylarda da hərbi formada çalib-oxuyurdular. Aşıqların indiyədək hərbi forma geyinmələrinin ənənəsi də məhz buradan başlanıb. Həmçinin sufilər özlərini Allahın aşiqi saydıqlarına görə xalq arasında da onlara "aşiq" (ahəng qanununa əsasən isə - "aşiq") deməyə başladılar. Beləliklə də, 18-ci əsrin sonlarından artıq "aşiq" titulu daşıyan ilk sənətçilər ortaya çıxırlar. O zamana qədər isə "aşiq" titulu daşıyan heç bir sənətçi adına rast gəlinmir. Qədim türk mədəniyyətinin daşıyıcısı olmuş ozan sənəti isə tamamilə başqa bir sənət idi. Ozan şairləri bizə məlum olan Dədə Qorqud şairləri kimi, onların ifası isə "Manas" dastanının ifası kimi olubdur. Yəni ozan şairləri mahnı formasında yox, recitativ avazla oxunublar.

Internetdə Prof. Dr. Necati Demir adlı bir türk qorqudşünasının müsahibəsinə rast gəldim. O, bildirir ki, 30 ildir ki, "Oğuznamə"lərlə məşğul olur. Sözsüz ki, bu alqışlanmalıdır. Ancaq müsahibənin sonunda öz nailiyyətləri sırasında o, bunu da qeyd edir ki, "Dədə Qorqud türbəsi və ya məzarının, digəri də xanlar xanı Bayandır xanın türbəsi olmaqla", Türkiyənin şərqiindəki Ahlat şəhərində yerləşməsinə "kəşf edib". Sonra o deyir: "Məncə, Dədə Qorqud, hekayələrini Ahlatda qələmə almışdır". Məlumdur ki, oğuzlar bu əraziyə XI əsrdə gəliblər. Ona görə də Necati Demirin sözlərindən belə çıxır ki, Dədə Qorqud və Bayandır xan ya XI əsrdə, ya da ondan sonra vəfat ediblər. Halbuki "Qorqud kitabı"nın ilk cümləsi belədir: "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın (Təqribən VII əsrin ortalarında) Bayat elindən Qorqud Ata deyirlər, bir ər qopdu". Bayandır xanın əsasını qoyduğu Bayandır tayfasının və Bayat tayfasının adına da hələ VII-VIII əsrlər Çin mənbələrində rast gəlinir. Həmin məlumatlara əsasən, o zaman bu tayfalar indiki Şərqi Monqolustan ərazisində məskunlaşmışdılar. VIII əsrin əvvəllərində onlar Çin vassallığını qəbul etdiklərinə görə Kül-tiginin hücumuna məruz qalaraq, Balxaş gölünün cənub sahillərinə qaçmağa məcbur olmuşlar. Bu zaman Qorqud Ata bayatların tayfa başçısı və baş şamanı olmuşdur. O zaman tayfaların şifahi tarixini və adət-ənənələrini xalq yaddaşında yaşatmaq vəzifəsi də şamanların üzərinə düşürdü və buna görə də şamanlar həm də rəvayət, boy söyləyiciləri idilər. XII əsrdə Orta Asiyaya səyahət etmiş ərəb coğrafiyaşünası İdrisin məlumatına əsasən, indiki Balxaş gölü o zaman "Qorqud dənizi" adlanmış və gölün cənub sahilində Qorqud qalası var imiş. Bu tarixi

ona qurban kəsirdilər. Qurbanlıq heyvanın ıçalığı ağacın budaqlarından asılır, qanı isə ağacın üzərinə səpəlirdi. IV əsrdə Avropada öz yerini bərkidən xristian dini ağaca qurban kəsməyi qadağan edəndən sonra isə insanlar ıçalat əvəzinə ağacın budaqlarına əski parçaları bağlayır və ağacdan düzəldilmiş şarlar asırdılar. İndi isə bunları oyuncaqlar əvəz edir.

İndiki Şaxta Baba da qədimdə çox qəddar və sərt bir tanrı - şaxta və çovğunun təmsil edən Şimal Tanrısı olub. Qorxunc və bədheybət şəkildə təsvir edilən bu qoca tanrı o zaman öz iri çomağı ilə nadinc uşaqları döyür və çiyindəki meşəklə evləri gəzərək, qurbanlar yığır. O çıxıb gedəndən sonra evdə ancaq meyidlər qalmış. Bu qorxunc qoca kəndlərə, evlərə girməsin deyərək ona gənc qızları qurban vermişlər. Qız uşağının (indiki Qar Qızın) əl-ayağını bağlayıb, çılpaq halda onu qarlı meşədəki ağaca bağlayırmışlar. Əgər qız soyuqdan tez donub ölmüşsə, belə hesab edirmişlər ki, qurban qəbul edilib və daha Şaxta Baba kəndə gəlməyəcəkdir.

Göründüyü kimi, Şaxta Baba heç də həmişə indiki kimi mehriban və xeyirxah olmayıb, bu xüsusiyyətlər ona yalnız son əsrlərdə mənsub ediləndir.

* * *

Deməli, Xaqani Şirvaninin müasirlərindən olan və İsfahanda yaşayan Hüsəməddin Məsrəti adlı bir şair "Nəşəkənəd" ("Sındırması") rədifli bir şeir yazmış. Xaqaninin bu şeirdən çox xoşu gəlir və ona nəzir yazır. Ancaq onun şeiri Məsrəti şeirinin səviyyəsinə çatmır, çünki nəzir yazan şair bir qayda olaraq orijinalın təsiri altında qalır. Ancaq İslam dini musiqini, rəqsi, rəsmi və s. mədəniyyət hadisələrini haram buyurduğu kimi, şeir yazmağı, xüsusilə, dünyəvi məhəbbətin tərənnümünü də haram hesab etdiyinə görə (Allah-

* * *

Bizim bir çox şairlər və ədəbiyyatşünaslar arasında belə bir fikir geniş yayılıb ki, 19-cu əsrin sonlarında Avropada yaranmış sərbəst şeirin tarixi türk poeziyasında çox qədimlərdən başlanır. Buna nümunə kimi də Dədə Qorqud şairlərini göstərir. Dədə Qorqud (eləcə də qədim türk) şairlərində sətirlərdə heca bərabərliyi prinsipi tez-tez pozulsa da, bu, sərbəst şeirdə özünü göstərən ölçülərdə olmur. Ən başlıcası isə, qədim türk şeirində hər bir sətir bitmiş bir cümlədən ibarət olduğu halda, sərbəst şeirdə bir cümlə bir neçə sətirə parçalana bilər. Qədim türk şeirində sətirlər hökmən uyğun qrammatik qafiyələr (şəkilçilər) və ya eyni söz təkrarları vasitəsilə bir-birinə bağlanmalıdırlar. Sərbəst şeirdə isə belə prinsip yoxdur. Qədim türk şeirinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də sətirlərin ritmik-sintaktik baxımdan bir-birinə paralel şəkildə qurulmasıdır. Məsələn, "Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban, Qarla yağış yağanda od-ocaqlı çoban". Sərbəst şeirdə belə prinsip də yoxdur. Qədim türk şairlərində alliterasiya, assonans, anafora kimi ritm vasitələrindən də geniş istifadə edilir. Sərbəst şeirdə isə belə ritm vasitələri olmur. Bütün bunlara görə də qədim türk şeirini "sərbəst şeir" adlandırmaq doğru deyildir.

* * *

"Füzuli şairləri sehrdir", "Füzuli poeziyası heyrətəngizdir" və s. kimi cümlələrə televiziya verilişlərində və Füzuli barədə yazılmış çoxsaylı kitab və məqalələrdə tez-tez rast gəlirik. Bəs bu "sehr" və "heyret" konkret olaraq nədən ibarətdir, Füzuli bunları necə yaradır, onu başqa şairlərdən fərqləndirən özəlliklər hansılardır? Kim isə bu sualların cavablarına hansısa kitab və ya məqalədə rast gəlibmi? Gəlin bu məsələləri birlikdə müzakirə edək.

dan başqa heç kəsi sevmək və mədh etmək olmaz) Məsrəti də yaşlaşan zaman şairlikdən əl çəkib.

Bir dəfə Xaqaninin yolu İsfahana düşür və İsfahan şairləri onun görüşünə gəlirlər. Məsrəti də onların arasında olur. Onu təqdim edəndə Xaqani soruşur ki, "Nəşəkənəd" şeirinin müəllifi?" Məsrəti deyir ki, "əziz dostum, mən daha şeir yazmıram, bir nadanlıqdır cavablıqda etmişəm. O dediyin şeirdən də imtina etmişəm". Xaqani də böyük-üçün cavab verir ki, "kaş sən o şeirin mənimki, mənim divanım isə səninki olardı". Xaqani ilə söhbətdən ruhlanan Məsrəti yenidən şeir yazmağa başlayır və onun şeirləri də bizim günlərdə gəlib çatıbdır.

ƏFRASIYAB VƏ ALP ƏR TONQA EYİNİ ŞƏXSİYYƏT DEYİLLƏR

Əfrasiyab adlı əfsanəvi Turan şahına və onun ölkəsinin adına biz qədim türk tarixi və mifologiyasında rast gəlmədiyimiz kimi, Alp Ər Tonqa adına da, Mahmud Kaşğari və Yusuf Balasaquni istisna olmaqla, heç bir orta əsrlər müsəlman müəllifinin əsərində rast gəlmirik. Fars ədəbiyyatı ilə sıx təmasda olmuş bəzi türk xalqlarına isə Əfrasiyaba bağlı məlumatlar fars ədəbiyyatından keçibdir. Əfrasiyab b.e. əvvəl 7-6-cı əsrlərdə yaşaması güman edilən Turan-sak sərkərdəsidir. Ancaq 6-cı əsrdə türklər Turan ərazilərini tutduqdan sonra fars dastanlarında "Turan" anlayışı artıq türklərə şamil edilməyə başlanır. Alp Ər Tonqanın adına isə "Tona tigin" (sərkərdə Tona) formasında Orxon abidələrində rast gəlinir. Əs-